

ГЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА У ФОРМУВАННІ ПРИРОДНО - ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Розглядається роль геологічної складової природного середовища у формуванні природно-заповідного фонду України, історичні аспекти виникнення і розвитку поняття «об'єкт геологічної спадщини», як важливої частини довкілля, а також проблема визнання збереження георізноманіття так само, як і біорізноманіття.

Ключові слова: геологічна пам'ятка природи, георізноманіття, ПроГЕО, геологічне середовище.

Рассматривается роль геологической составляющей природной среды в формировании природно-заповедного фонда Украины, исторические аспекты возникновения и развития понятия «объект геологического наследия», как важной части окружающей среды, а также проблема признания сохранения георазнообразия, равно как и биоразнообразия.

Ключевые слова: геологический памятник природы, георазнообразия, ПроГЕО, геологическая среда.

The part of geological component of the natural environment in the formation of Natural Reserve Fund of Ukraine, the historical aspects of the origin and development of the geological heritage, as an important part of the environment, as well as the problem of acceptance geodiversity as well as the conservation of biodiversity.

Keywords: geological natural monument, geodiversity, ProGEO, geological environment.

Вступ. Впродовж тривалої історії виникнення та розвитку руху за збереження об'єктів геологічної спадщини, як в Україні, так і у більшості країн світу, незмінною залишалася тенденція до чітко акцентованої уваги щодо об'єктів живої природи у протилежність ставлення до так званої неживої. Під останньою розуміють різноманітні компоненти геологічного середовища, які можна класифікувати як геологічні пам'ятки природи. За суттю це можуть бути і геологічні заказники, і заповідники, і національні геологічні парки, і будь-які інші об'єкти, геологічна цінність яких є переважаючою і визначальною.

Постановка проблеми. Відповідно з вказаною тенденцією у країнах не тільки Європи, але й світу, формувалася стратегія збереження біорізноманіття при замовчуванні або небажанні визнання необхідності збереження георізноманіття. Поняття георізноманітності ввійшло у природоохоронну практику Європи у зв'язку з розробленням методичних засад програм збереження біо- та ландшафтного різноманіття. Недооцінка абіотичного чинника у програмах розбудови європейських екологічних мереж Natura-2000 і EECONET зумовила потребу розробляти спеціальні програми та ініціативи зі збереження літосфери, атмосфери і гідросфери [1]. За визнанням В.А.П. Уімблдона, незмінного секретаря ПроГЕО, а у період з 2008 по 2012 р. його президента, у країнах Східної Європи або радянських геологічній складовій природи приділялося все ж таки більше уваги, тоді як у інших навіть не визнавалося на державному рівні саме існування геологічної спадщини (Geoheritage) [2]. Попри певні зрушення у цьому важливому питанні, біо- і георізноманіття продовжують розвиватися як дві паралельні, які за законами математики ніде не перетинаються. Звісно, доводиться дещо перебільшувати з метою загострення проблеми, що наразі необхідно у пошуках істини. Наблизити до

розуміння значення геологічної складової природного середовища може невелика подорож у відносно недалеке минуле створення перших об'єктів майбутнього природно-заповідного фонду різних країн світу.

Викладення основного матеріалу. Вважається, що перший в світі природний заповідник був заснований ще у III ст. до н.е. на острові Цейлон (Шрі-Ланка) за часів правління царя Деванампіятиси. З цим можна погоджуватися або ні, але за відсутності іншої дати прийняти за основу і не занурюватися у складні історичні події, коли жерцями та монахами охоронялися священні гаї, ліси, гори; у заповідних угіддях обмежувався збір рослин та полювання. Мало б увійти в історію створення у XII ст. першого документально засвідченого наказом князя Володимира Волинського природно-заповідного об'єкта Біловезької Пущі.

30 червня 1864 року президент США Авраам Лінкольн підписав схвалений конгресом документ, названий Йосемітським Грантом. Відтоді Долина Йосеміті отримала статус державного парку. Втім, в історії міцно закріпилося твердження, що першим справжнім національним парком є Слоустонський, створений в США у 1872 році. Навіть якщо погодитися, що Біловезька Пуща створена не Володимиром Волинським, а польським королем Ягайло у 1409 році, як про це свідчать інші джерела, то це було все одно більш ніж на 400 років раніше. Але, коли вже мова йдеться про геологічну складову природи, то Слоустонський парк, безумовно, є унікальною перлиною саме геологічної спадщини, на відміну від Біловезької Пущі, з якою його поєднує хіба що найближчий родич зубра – бізон. Це країна неперевершеного панування гейзерів, водоспадів, величезних каньйонів, фантастичних за забарвленням і різноманіттям гірських порід, фумарол і сольфатарі, розташована у кальдері найбільшого в світі вулкану. І не дарма, дослідженням саме геолога Фердинанда Хайдена були створені передумови для заснування першого в США національного парку [3]. Повертаючись до плину історичних подій, спробуємо розібратися, який же з об'єктів так званої неживої природи отримав першим заповідний статус.

У різних джерелах серед країн, що можуть претендувати на першість, називалися то Чехія [2, 4], то Велика Британія, але за поки що не спростованими даними перевагу слід віддати Німеччині [2]. Ще у 1832 р. пруський король Принц Фредерік Вільгельм викупив місцевість, де був розташований об'єкт геологічної спадщини Драченфелс (Доля Дракону) поблизу Бону з метою запобігти кар'єрній розробці трахітових порід пагорба, що прикрашав цю місцевість. Завдяки цьому пагорб і зараз, разом зі старовинним замком, побудованим ще у 1138 році, є окрасою місцевості та має статус Національного парку. Крім того, у 1844 році, і знов у Німеччині (Саксонії), отримали статус об'єкта, що охороняється державою, гранодіоритові скелі з назвою «Тотенштейн», про що свідчить табличка на сланцюватих породах геосайту [2].

Подальший перебіг подій щодо перших згадок про збереження геологічної спадщини у країнах Європи можна простежити у наступній послідовності: Угорщина (1839), Австрія (1856), Естонія (1879), Чехія (1884), Сербія (1891), Хорватія (1900), Швеція (1909). При всій повазі до наведених прикладів слід враховувати, що всі вони не спиралися на певні законодавчі акти або, принаймні, на будь-які нормативні документи. Це були напівофіційні або офіційні оголошення, приписи, місцеві постанови, дарування або викупи з метою збереження, королівські накази та інше. Тож є привід вважати першим Закон про збереження печер в Хорватії, прийнятий 30 липня 1900 року, а у Швеції в 1909 р. створений перший

національний парк для збереження незайманої природи з ератичними валунами та іншими ознаками зледеніння.

Україна, хоч і не була першою, але й не пасла задніх. Саме на її теренах було створено 21 травня 1910 р. перше у Росії (до якої вона тоді входила) Хортицьке товариство з охорони природи. Товариство, засноване за ініціативи вчителя природознавства П. П. Бузука, мало за мету збереження природи у межах тваринного, рослинного і мінерального царства природи, і це було прописано в Уставі товариства [5]. Цікаво, що товариство, щоб врятувати скелі на Дніпрі біля сел. Кічкас та Хортиця, викупило їх у приватних власників подібно до того, як це зробив свого часу згаданий пруський принц Фредерік Вільгельм [2, 6].

Що стосується живої природи, то за свідченням В. Є. Борейко, перший заповідний об'єкт «Пам'ятка Пеняцька» створений у Західній Україні у 1886 році [7]. З 2010 р. пам'ятка входить до складу Національного природного парку «Північне Поділля». Офіційною датою заснування заповідника в Асканії Новій вважається 1898 р., коли Ф. Е. Фальц-Фейн та Й. К. Пачоський для постійних досліджень виділили ділянки цілинного степу біля Асканії Нової, а в 1913 р. у Гірському Криму створений «Заказник імператорських полювань». Але першим офіційним, а не приватним, як попередні, прийнято вважати Баргузинський заповідник, створений у Північно-Західному Забайкаллі 11 жовтня 1916 р.

Другою людиною після П. П. Бузука, що переймалася не тільки проблемою збереження живої, але й неживої природи, був видатний зоолог, природничник та еколог Михайло Акімов, який очолював з 1926 р. Дніпропетровську крайову інспектуру Українського комітету охорони пам'яток природи (УКООП). Усвідомлюючи значення геологічного середовища у царині природи, він писав: «Геологічні пам'ятки, як і всі пам'ятки природи, зв'язані з минулим краєм, з тими змінами, що відбувалися у земній корі та на її поверхні з найдавніших часів» [8].

Невдовзі практичним втіленням сказаного М. Акімовим стосовно геологічних пам'яток стала самовіддана діяльність у складі Дніпропетровської крайової інспектури Миколи Карповича Лещенка, завдяки зусиллям якого була заповідана перша у колишньому СРСР геологічна пам'ятка природи. За його ініціативою були взяті під охорону Наддніпрянські граніти (у термінології тих часів) Шевченківського парку разом з Монастирськими скелями. Важливим поштовхом до відчутного поживлення руху за збереження геологічних пам'яток стало видання брошури «Геологические памятники Украины», написаної видатним геологом, академіком В. Г. Бондарчуком у 1961 р. [9]. Це видання не тільки сприяло підвищенню уваги до геологічної складової довкілля, але й прийняттю деяких важливих положень та законів, спрямованих на збереження геологічної спадщини.

З аналізу Реєстру природно-заповідного фонду України (ПЗФ) очевидно, що саме в цей період перші геологічні пам'ятки отримали офіційний природоохоронний статус [10]. Завдяки спільній праці Республіканської секції охорони надр УКООП, науковців та провідних практичних геологів у 1985 р. був виданий путівник-довідник «Геологические памятники Украины». Він відіграв велику роль не тільки у справі збереження геологічних пам'яток природи, але й став першим, найбільш повним реєстром як діючих об'єктів ПЗФ, так і перспективних, заповідання яких було справою майбутнього. У період підготовки книги до видання, який тривав з 1972 по 1984 роки, в Україні було заповідано 266 геологічних пам'яток із загальних 414, заповіданих з 1963 по 2002 роки [10]. Для

порівняння, у наступні 18 років їх заповідано лише 93, і це при тому, що площа ПЗФ лише за останні 10 років зросла вдвічі.

Суттєвим проривом у визнанні геологічної складової у природному середовищі стало створення у 1991 р. Асоціації зі збереження геологічної спадщини, або ProGEO, та приєднання до її діяльності України. Наслідком швидкого розвитку ПроГЕО, під впливом її прогресивних ідей, в Україні здійснено інвентаризацію геологічної спадщини, створено комп'ютерну базу даних геологічних пам'яток природи, підготовлено до видання і виданий 4-томник «Геологічні пам'ятки України» українською та англійською мовами [11].

Здавалося б, зроблено багато, і не кожна країна Європи може похвалитися подібними досягненнями. Але, на превеликий жаль, не зроблено головне: не досягнуто консенсусу, єдності поглядів з представниками державних установ, рішеннями яких створюються нові об'єкти природної спадщини. І справа не тільки у пасивності останніх та небажанні створювати нові об'єкти геологічної спадщини, але й у відсутності налагоджених зв'язків геологів, зацікавлених у створенні таких об'єктів, та працівників відділів природно-заповідної справи Департаментів екології та природних ресурсів різних областей України. Існує прописана Законом процедура подання клопотання до відділу природно-заповідної справи про необхідність створення нових об'єктів геологічної спадщини, але клопотання ці припадають порохом у обласних департаментах екології, так і не дочекавшись розгляду, або гальмуються на районному чи обласному рівнях.

З іншого боку, практика підготовки до видання 4-томника «Геологічні пам'ятки України» показала, що у більшості областей України, навіть геологи, що подавали матеріали до монографії, не підозрювали, що існують відділи природно-заповідної справи, а у додаток і гадки не мали, що певні об'єкти вже отримали природоохоронний статус, інші – перспективні, доля яких поки що не вирішена [4].

Висновки. Певним зрушенням на шляху усвідомлення важливості геологічної складової у формуванні природно-заповідного фонду стала плідна співпраця з Департаментом екології та природних ресурсів у Дніпропетровській області по створенню нових об'єктів ПЗФ. При проведенні як польових, так і камеральних робіт з резервування територій під нові об'єкти природної спадщини, вперше повною мірою вивчалася геологічна і геоморфологічна будова зазначених площ. Більш того, досліджені об'єкти у нечувано короткий час реально заповідані, тобто отримали затверджений статус пам'яток природи, ландшафтних заказників і таке інше.

Наприклад, рішенням Дніпропетровської обласної ради, затвердженим головою Ради Є. Удодом, у 2012 р. створено регіональний ландшафтний парк місцевого значення «Самарські плавні» площею 2800,7 га, ландшафтні заказники Мар'янівсько-Кулебівський площею 1456,0 га, «Урочище Приорільське» площею 945,46 га та інші – всього 6 загальною площею 6308,06 га. А у 2013 р., несподіваним рішенням обласної ради від 15 березня за №418-18/VI, створені ландшафтні заказники «Мости» площею 2330,78 га та «Домотканські валуни» площею 826,67 га [12]. На жаль, лише останній суто геологічний, але подібні зрушення дозволяють сподіватися на краще.

Бібліографічні посилання

1. **Зінько Ю.** Проблематика георізноманітності у європейських програмах збереження біо- та ландшафтного різноманіття / Ю. Зінько // Вісн. Львівського ун-ту. Сер. Географічна. – Львів: ЛНУ, 2004. – Вип. 31. – С. 235–240.
2. **Wimbledon W. A. P.** Geoheritage in Europe and its conservation / W.A.P. Wimbledon, S.Smith-Meyer. – ProGEO, 2012. – 405 p.
3. <http://www.windowsintowonderland.org/history>
4. **Гриценко В. П.** Геологічні пам'ятки природи України: проблеми збереження та раціонального використання / В. П. Гриценко, А. А. Іщенко, Ю. О. Русько, В. І. Шевченко. – К., 1995. – 62 с.
5. **Манюк В. В.** Исторический обзор изучения геологического наследия в Украине / В. В. Манюк // Материалы рабочего совещания Российской группы ProGEO, Миасс, 2007. – С. 47–49.
6. **Манюк В. В.** Об'єкти геологічної спадщини у формуванні природно-заповідного фонду України / В. В. Манюк, Вад. В. Манюк // Вісн. ДНУ. Сер. Геол. Географія. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2012. – Т. 20. – Вип.14. – № 3/2. – С. 38.
7. **Борейко В.** История заповедного дела в Украине / В. Борейко. – К., 1995. – 181 с.
8. **Акімов М. П.** Головні пам'ятки природи Середньої Наддніпрянщини. //Охороняймо пам'ятки природи / М. П. Акімов // Дніпропетровськ: Видання Дніпропетровської краєвої інспектури охорони пам'яток природи, 1930. – 66 с.
9. **Бондарчук В. Г.** Геологические памятники Украины / В. Г. Бондарчук // Общество по распространению политических и научных знаний Украинской ССР. – К., 1961. – 80 с.
10. **Леоненко В. Б.** Атлас об'єктів природно-заповідного фонду України / В. Б. Леоненко, М. П. Стеценко, Ю. М. Возник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 72 с.
11. Геологічні пам'ятки України. Geological landmarks of Ukraine: у 4 т. (укр. та англ. мовами) / К-в авт. – К., 2006. – Т. 1 – 320 с.; 2007. – Т.2 – 320 с.; 2009. – Т.3 – 200 с.; 2011. – Т. 4 – 280 с.
12. <http://dkzr.dp.gov.ua/OBLADM>

Надійшла до редколегії 17.01.2014 р.